

Bachelorscriptie Technische Planologie

Klimaatambities van middelgrote gemeenten

Strakke plannen of holle frasen?

- Energietransitie
- Decentralisatie

Datum: 17 juni 2013

Student: Tom van der Meijs

Studentnummer: 1877690

Begeleider: drs. Hotze Hofstra

Rijksuniversiteit Groningen

➤ **Samenvatting**

De rijksoverheid heeft de afgelopen jaren diverse taken gedecentraliseerd naar het niveau van de gemeentelijke overheid. Ook het energiebeleid valt tegenwoordig voor een belangrijk deel onder de verantwoordelijkheid van de gemeente. Windenergie op de Noordzee is nog wel het domein van het rijk, maar veel recente duurzaamheidsprojecten zijn veel kleinschaliger van aard. Het rijk heeft samen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in 2007 het Klimaatakkoord gesloten. Hierin is afgesproken dat gemeenten in 2020 aan een aantal klimaatdoelstellingen voldoen. De middelgrote gemeente houdt zich daar meestal aan en een deel heeft ook een einddoelstelling geformuleerd voor klimaatneutraliteit.

Gemeenten hebben veel kleinschalige experimentele projecten lopen om kennis te vergaren over duurzame energie. Gemeenten kunnen door regelgeving duurzaamheid afdwingen, maar proberen vaak zelf ook het goede voorbeeld te geven en organiseren klimaatdagen om ideeën met inwoners uit te wisselen. De gemeenten kunnen zo burgers en bedrijven stimuleren hun bijdrage te leveren aan de energietransitie. Gemeenten doen dit nog met wisselend succes, door ambitieuze afspraken te maken, kan de overheid zich dwingen om zich over de volledige breedte in te zetten voor de energietransitie

- **Inhoud**

- Samenvatting

- Inhoud

- 1.1. Achtergrond

- 1.2. Aanleiding

- 1.3. Opbouw

- 1.4. Methodologie

- 2.1. Thematiek in theorie

- 2.2. Overheidskaders

- 3.1. Inleiding bevindingen

- 3.2. Enkele voorbeelden

- 3.3. Hoofdzaken bevindingen

- Conclusie en vooruitblik

- Literatuur

1.1. Achtergrond

Sinds mensenheugenis worden fossiele brandstoffen gebruikt als energiebron. Fossiele brandstoffen worden door middel van verbranding omgezet in voor de mens bruikbare energie, bijvoorbeeld als verlichting, verwarming of aandrijving. Lange tijd vormt hout de belangrijkste brandstof, maar vanaf het einde van de achttiende eeuw leidt de uitvinding van de stoommachine tot een sterke toename in het gebruik van kolen. Kolen vormen de brandstof voor de industriële revolutie, waarbij voortaan op ongekennde schaal textiel en staal kunnen worden gefabriceerd. Voor de productie van staal wordt steenkool verwerkt tot cokes, waarbij tevens zogenaamd kolengas vrijkomt. Dit gas wordt vanaf 1807 in Londen (Wired, 2013) gebruikt voor straatverlichting en leidt tot de komst van speciale gasfabrieken, waarbij de cokes een bijproduct vormen.

Aan het begin van de negentiende eeuw verschijnen ook in Nederland de eerste gasfabrieken. Deze fabrieken zijn in private handen en produceren gas voor straat- en – wie dat kan betalen – huisverlichting. Aan het einde van de negentiende eeuw gaan gemeenten zich richten op energie-, gas- en drinkwatervoorziening, openbaar vervoer en sociale woningbouw. Met de aanleg van nutsvoorzieningen door overheden worden ook de commerciële gasfabrieken vervangen door gemeentelijke, om de voorziening hiervan veilig te kunnen stellen voor het algemeen belang. Het kolengas wordt in de jaren '60 vervangen door een landelijk aardgasnetwerk, hoewel gemeentelijke energiebedrijven vaak als leverancier blijven voortbestaan tot het einde van de twintigste eeuw. Geleidelijkerwijs spelen decentrale bedrijven een steeds kleinere rol en komen er steeds meer grootschalige energiecentrales.

Na 1990 stimuleert de EU concurrentie op de Europese energiemarkt en worden monopolies van overheidswege verboden. Gemeentelijke en provinciale energiebedrijven fuseren tot gecentraliseerde bedrijven als Eneco, Nuon en Essent (Wikipedia, 2013). Met de opkomst van de aandacht voor duurzaamheid stellen in 2007 de EU-lidstaten een ambitieus klimaatplan vast (EU, 2013). De Nederlandse rijksoverheid maakt hierover in ditzelfde jaar afspraken met de gemeenten in het Klimaatakkoord, waarin onder andere wordt opgenomen dat in 2020 twintig procent van de opgewekte energie duurzaam moet worden geproduceerd (VNG, 2007b). Tevens wil het rijk dat gemeenten naast taken als de ruimtelijke ordening zich meer richten op uitvoerende taken die dicht bij de burger staan (Rijksoverheid, 2013a). De gelijktijdige focus op duurzame energie in het overheidsbeleid enerzijds – de energietransitie – en op de decentralisatie van overheidstaken anderzijds, geeft gemeenten een nieuwe en grote verantwoordelijkheid. Na een korte afwezigheid is het zich vernieuwende energiebeleid terug bij de gemeenten, de vraag is hoe zij hier in de nabije toekomst mee om kunnen en zullen gaan.

1.2. Aanleiding

De taak voor de gemeenten om zich met de toekomstige energievoorziening van Nederland te gaan bezighouden is pas van de laatste jaren. Inzichten in hoe gemeenten deze rol oppakken zijn er nog weinig en dat maakt het interessant om te onderzoeken. Door de economische crises en conflicten in het Midden-Oosten lijkt de aandacht van politiek en media niet echt bij een duurzame toekomst te liggen. Een succesvolle realisatie van de energietransitie vergt echter een lange adem. En hoe meer de focus op andere onderwerpen komt te liggen, hoe langer een omschakeling van fossiel naar duurzaam zal duren. Ook de verschuiving van verantwoordelijkheden naar de gemeente lijkt de toekomst van het onderwerp in het ongewisse

te plaatsen. Geleidelijk begint duurzaamheid wel in de mode te raken en veel gemeenten hebben inmiddels klimaatbeleid. De vraag blijft hoe deze ambities eruit komen te zien en hoe klimaatbeleid wordt uitgevoerd. Gemeenten kunnen realistisch of ambitieus beleid voeren maar zich ook met tegenzin aan afspraken met hogere overheden houden. Want het succes van de energietransitie kan bevorderd worden door middel van goed klimaatbeleid.

1.3. Opbouw

Het energiebeleid door gemeenten staat dus in de kinderschoenen. Op hetzelfde moment verschuift het thema energie van de rijksoverheid naar gemeenten en verandert het thema energie met een focus op fossiel in een focus op duurzaam. Daarom worden in deze scriptie de volgende onderzoeks- en deelvragen gehanteerd:

- Wat is de rol van gemeenten binnen de energietransitie?
 - Wat voor kaders biedt de relevante wet- en regelgeving van het rijk de gemeenten op het gebied van duurzame energie?
 - Wat hebben gemeenten zelf voor regelgeving en doelstellingen op het gebied van duurzame energie?
 - Hoe vormen, interpreteren en implementeren gemeenten (hun eigen) beleid, met de focus op duurzame energie?

De insteek van deze bachelorscriptie is een indicatie te geven van de verantwoordelijkheden het rijk aan de gemeenten overdraagt en in welke mate gemeenten meer ambitie tonen dan hen door het rijk opgelegd wordt. Om een gedegen beeld te kunnen schetsen, worden de middelgrote gemeenten – in deze scriptie de 46 gemeenten met 50.000 tot 100.000 inwoners – vergeleken betreffende klimaatdoelstellingen en milieuprogramma's. De keuze voor middelgrote gemeenten is gebaseerd op de aanname dat deze gemeenten relatief goed in staat zijn klimaatbeleid op te zetten en tegelijkertijd door hun middelmaat een representatieve selectie vormen. "Nabijheid, verbinding, innovativiteit, flexibiliteit en efficiëntie zijn de sleutelbegrippen voor een openbaar bestuur dat zichzelf wil vernieuwen, naar binnen en naar buiten. Juist op de combinatie van deze onderdelen hebben middelgrote gemeenten kracht" (Hiemstra & De Vries, 2012, p. 4).

De middelgrote gemeenten vormen een negende van het aantal gemeenten en herbergen een vijfde van het totaal aantal inwoners van Nederland. Zij zijn verspreid gelegen door het land en lopen sterk uiteen qua oppervlak. Met behulp van deze selectie wordt een beeld gegenereerd

hoe het energiebeleid door de middelgrote gemeente eruit ziet en hoe deze groep gemeenten omgaat met de uitdaging van de transitie naar de klimaatneutrale stad en streek. De gemeente kan klimaatneutraliteit niet eigenhandig bewerkstelligen, maar kan als bestuursorgaan het goede voorbeeld geven en met behulp van plannen en investeringen veranderingen organiseren. Daarmee kan de gemeente de aanjager worden van het klimaatbeleid in Nederland.

De scriptie is opgebouwd naar wetenschappelijke maatstaven en de hoofd- en deelvragen. In het eerstvolgende gedeelte wordt de methodologie – de wijze van informatieverzameling en een korte reflectie daarop – beschreven. Daarna wordt de theoretische en beleidsmatige kaders geschetst waarbinnen het onderzoek plaatsheeft. Dit scheidt de basis voor het beschrijven van de bevindingen om de hoofd- en deelvragen te kunnen beantwoorden. De scriptie sluit af met de conclusie waarin de belangrijkste bevindingen nogmaals worden benoemd en een oordeel over het succes van het gemeentelijk klimaatbeleid en de kaders waarbinnen dit uitgevoerd dient te worden.

1.4. Methodologie

Voor de scriptie zijn kwantitatieve data verzameld over klimaat- en duurzame energiebeleid van de 46 middelgrote gemeenten. Onder deze data worden beleidsdocumenten van de diverse overheidslagen verstaan waarin zij hun ambities verwoorden en doelen opstellen. Op deze wijze kan het beste antwoord worden gegeven op de brede onderzoeksvraag “wat is de rol van gemeenten binnen de energietransitie?”. Zoals beschreven in opbouw, is het doel van de scriptie een breed creëren de ambities en het beleid van middelgrote gemeenten in Nederland. Daarvoor zijn data nodig die een breed beeld verschaffen en via het internet beschikbaar zijn gesteld. Door het grote aantal gemeenten – 46 – is de dataverzameling een tijdrovend element van de scriptie geworden. Elke gemeente organiseert het klimaatbeleid anders. Ook de omvang van het klimaatbeleid verschilt sterk per gemeente en ook is gebleken dat veel gemeenten zonder concrete doelstellingen werken.

Sommige gemeenten hebben zelfs niet tot nauwelijks beleid op het gebied van klimaat en met name. Andere gemeenten hebben juist veel en uitgebreide documentatie op het gebied van duurzaamheid. Deze gemeenten kunnen als voorbeeld dienen hoe het duurzaamheidsbeleid vorm te geven. In het deel van de scriptie met bevindingen zal nader worden ingegaan op een aantal gemeenten om ook de drie deelvragen naar behoren te beantwoorden. Voor de derde

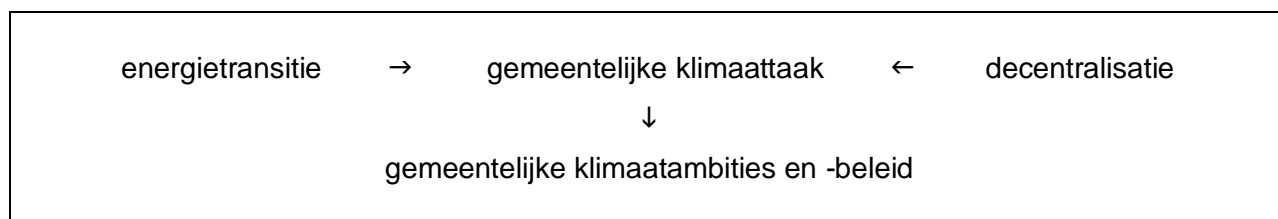
deelvraag – Hoe vormen, interpreteren en implementeren gemeenten (hun eigen) beleid, met de focus op duurzame energie? – is een benadering gekozen waarbij een aantal gemeenten wordt uitgelicht. Deze selectie is gebaseerd op de ambities, doelstellingen en omvang van het duurzaamheidsbeleid, maar ook van bevolkingsdichtheid en bijbehorende ruimtelijke druk.

Niet alle gemeente hebben – zo is gebleken – uitgebreid klimaatbeleid online beschikbaar. Deze data vormen echter de basis voor de scriptie. Sommige gemeenten hebben zelfs geen enkele bruikbare duurzaamheidsdocumenten online beschikbaar. Het is mogelijk dat gemeenten intern klimaatbeleid hebben, maar eventuele doelstellingen kunnen zo niet extern worden getoetst. Toetsing geeft het beleid juist een bindende dimensie, die druk achter de uitvoering zet. Het niet openbaar maken van een doelstelling zorgt er dan ook voor dat een doelstelling evengoed niet kan bestaan. Voor een ander onderzoek op het gebied van de energietransitie zou het wel relevant kunnen zijn om contact op te nemen met gemeenten die niet duidelijk over hun klimaatbeleid communiceren. Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, zijn alle gemeentelijke documenten gescand op doelstellingen, uitvoerende maatregelen en leesbaarheid. In het gedeelte met de bevindingen worden een aantal gemeenten als voorbeeld gegeven van zowel relatieve koplopers als achterblijvers. Deze voorbeelden vormen samen met de theorie de basis van de bevindingen.

2.1. Thematiek in theorie

Deze bachelorscriptie is geënt op twee thema's: energietransitie en decentralisatie. De energietransitie betekent een verschuiving fossiel naar vernieuwbaar en de decentralisatie betekend een verschuiving van rijk naar gemeenten. Deze gemeentelijke klimaattaakstelling vormt de basis voor het theoretisch kader van deze scriptie.

Figuur 1

De gedachte achter de scriptie is gevat in bovenstaande figuur (1). De thema's energietransitie en decentralisatie hebben gezamenlijk een gemeentelijke klimaattaakstelling opgeleverd. In dit deel van de scriptie wordt inzicht gegeven in de twee thema's. Na het uiteenzetten van het

kader dat de rijksoverheid de gemeenten biedt, wordt vervolgens duidelijk wat deze taken precies inhouden en hoe het beleid dat daaruit volgt eruit ziet.

Het eerste thema, de energietransitie, is een van de systeemveranderingen – in de wetenschap bekend onder de noemer transitie – die momenteel plaatsheeft om Nederland in de toekomst duurzaam te kunnen laten functioneren. Volgens hoogleraar transitie management Jan Rotmans (2009) bestaat de kern van een transitie uit vier aspecten:

- Probleemerkenning en een gedeelde probleempceptie.
- Er is geen eenzijdige oplossing en definitieve keuzes zijn riskant.
- Een langetermijnvisie met meerdere toekomstpaden en vele opties.
- Uitstel van beslissingen en kennisvergaring door experimenten.

Rotmans dringt aan op het stimuleren van koplopers door hen samen te brengen in een “transitie-arena”. Vanuit de transitie-arena kan gewerkt worden aan een transitie-agenda, transitie-experimenten en het smeden van coalities om draagvlak te creëren. Rotmans onderscheidt transitie van innovatie: waar innovatie vooral gericht zijn op technische demonstraties op korte en middellange termijn, vormt een transitie een maatschappijbreed experiment voor de lange termijn. Voor Nederland belangrijke transitie doen zich voor op het gebied van water, energie, de bouw, mobiliteit, biodiversiteit en de gezondheidszorg. De overheid dient bij transitie een faciliterende rol op zich te nemen:

- Het formuleren van visie en hoog ambitieniveau.
- Het creëren van ruimte voor koplopers.
- Het stimuleren en mogelijk maken transitie-experimenten.
- Het wegnemen van belemmeringen voor duurzame innovatie.

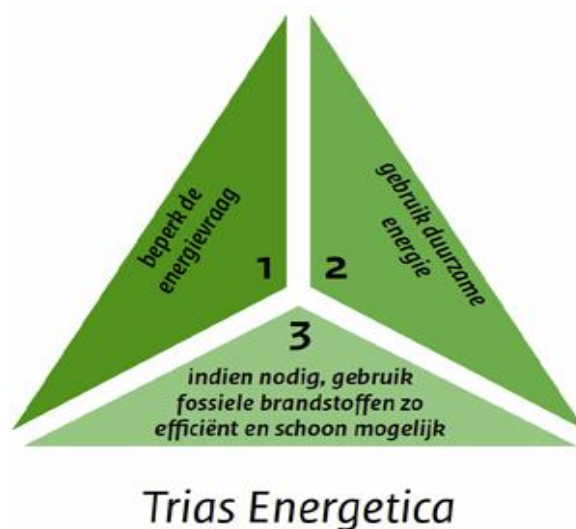
Volgens Rotmans zullen er met de energietransitie nieuwe vormen van governance ontstaan, omdat “geforceerd aansturen averechts werkt” (Rotmans, 2009, p. 16). Adaptiviteit en anticipatie vormen de kern van de overheidstaken omdat een transitie wel te sturen is maar niet te controleren valt. De overheid is dan ook niet langer de centrale actor, maar een van de actoren in het sturingsnetwerk, met verschillende domeinen, actoren en niveaus. Bij een transitie vormt het langetermijndenken de basis voor het kortetermijnbeleid, waarbij al lerenderwijs wordt geïnnoveerd: “duurzaamheid dient als leidraad voor verandering” (Rotmans, 2009, p. 7).

Het tweede thema is decentralisatie. Deze komt voort uit het subsidiariteitsprincipe en is het afgelopen decennium op diverse beleidsgebieden geïmplementeerd. Subsidiariteit betekent dat taken het beste ter hand kunnen worden genomen op het laagst mogelijke niveau. Deze verschuiving vond recent, en vindt momenteel nog, plaats op gebieden als de ruimtelijke ordening, de jeugdzorg en de AWBZ. Gemeenten krijgen meer verantwoordelijkheden waar zij op een gedegen manier mee om dienen te gaan. Maar ook krijgen gemeenten meer beleidsvrijheden en kunnen zij zelf beslissen hoe het eigen beleid in te richten. Gemeenten hebben door hun relatief kleine omvang vaak een beperkte hoeveelheid kennis en slagkracht in huis, waardoor het de vraag blijft of zij de nieuwe beleidsvrijheden ten volle kunnen benutten.

Boogers et al. (2008) vatten deze crux die optreedt bij decentralisatie samen onder de noemer “bestuurskracht”. Bestuurskracht is opgebouwd uit uitvoeringscapaciteit, besliscapaciteit en verantwoordingscapaciteit – wat respectievelijk draait om kennis en kunde, lokaal maatwerk en het afleggen van verantwoording en de invloed hiervan op de uitvoerings- en besliscapaciteit. De rijksoverheid dient de decentralisatie te coördineren en zich als procesmanager op te stellen. Voorwaarden hierbij zijn openheid naar alle betrokken partijen, bescherming van belangen, prikkels voor coöperatief gedrag en waarborging van de inhoudelijke kwaliteit (Boogers et al, 2008). Zo krijgen gemeenten voldoende vrijheid om hun beleid naar eigen wil in te richten en lokaal maatwerk te kunnen afleveren – het subsidiariteitsbeginsel – en fungeert de rijksoverheid voortaan als toezichthouder.

Figuur 2

De gedachte achter de strategie die in Nederland wordt gehanteerd voor het duurzame energiebeleid is de Trias Energetica (Figuur 2) (Agentschap NL, 2012). Die is opgebouwd uit drie elementen: beperking van het energiegebruik, hoger gebruik van duurzame bronnen en zo efficiënt mogelijk gebruik van fossiele brandstoffen. Voor de energietransitie op gemeentelijk niveau zijn vooral de beperking en duurzame bronnen interessant. Efficiënt gebruik van fossiel is meer een technologische aangelegenheid. Bij nieuwbouw is de gemeente altijd betrokken als plannenmaker en/of vergunningverlener. De gemeente kan bijvoorbeeld verlangen dat nieuwbouw aan bepaalde

duurzame normen voldoet, vaak klimaatneutraal bouwen genoemd. Wat betreft duurzame energie kan de gemeente burgers en bedrijven stimuleren en ondersteunen bij het opstarten van bijvoorbeeld een energiecoöperatie of de aanleg van windmolens. Op deze manier kan de gemeenten precieze randvoorwaarden stellen voor klimaatneutraliteit op korte tot lange termijn.

In het klimaatbeleid wordt bij het werken naar een eindsituatie gebruik gemaakt van een drietal definities:

- CO2-neutraal: dit betekent dat alle CO2-emissies – al dan niet na compensatie – ten hoogste nul zijn. Overige broeikasgassen zijn hierin niet meegenomen.
- Energieneutraal: energieneutraal staat voor het niet meer energie verbruiken, dan dat op duurzame wijze wordt opgewekt.
- Klimaatneutraal: met klimaatneutraal wordt bedoeld dat er geen gassen worden uitgestoten die bijdragen aan klimaatverandering, de zogenaamde broeikasgassen.

Deze definities lijken veel op elkaar en reflecteren driemaal een ambitie van een volledige omslag naar duurzaamheid. Om vergelijking mogelijk te maken, worden in deze scriptie de definities als gelijkwaardig beschouwd.

2.2. Overheidskaders

Op basis van het subsidiariteitsbeginsel besteedt de rijksoverheid de laatste jaren stapsgewijs meer en meer uitvoerende taken uit aan de provincies en de gemeenten (De Roo en Voogd, 2007). “De gemeente is de eerste uitkijkpost van de overheid in een turbulente samenleving” (VNG, 2007a, p. 8). Zo komt er meer ruimte voor maatwerk, kunnen projecten beter in de context verweven worden en kan de kwaliteit van het overheidsbeleid worden verbeterd.

Het klimaat vormt een recent onderdeel van het overheidsbeleid. Het thema klimaat staat in 1971 ineens op de Nederlandse politieke agenda met het rapport Grenzen aan de groei van de Club van Rome, en “nergens heeft het rapport zo'n effect als in Nederland” (Van Haastrecht, 1999). In 1995 formuleert het ministerie van Economische Zaken in de Derde Energienota klimaatdoelstellingen voor de 21^e eeuw. Hierin wordt gesproken over tien procent duurzame energie in 2020, het totale energiegebruik mag echter toenemen. In 1997 wordt het Kyoto-verdrag gesloten en komt er wereldwijd aandacht voor klimaatambities. Onder de noemer energietransitie stuurt de rijksoverheid sinds 2001 aan op Nederland “als innovatieve motor voor de transitie naar een duurzame energiehuishouding, door samenwerking te creëren tussen overheid, bedrijfsleven, onderzoekswereld en maatschappelijke organisaties” (EZ, 2004, p. 11).

Volgens Rotmans is tien jaar later “het project energietransitie inmiddels ingehaald door de maatschappelijke dynamiek rondom duurzame energie” (2011). Ondanks beperkt succes, staat de term energietransitie tegenwoordig synoniem voor de maatschappijbrede verschuiving van fossiel naar duurzaam.

In 2007 besluiten de lidstaten van de Europese Unie dat in het jaar 2020 twintig procent van alle opgewekte energie duurzaam moet zijn. Het rijk stelt in het werkprogramma Schoon en zuinig (VROM, 2007) dezelfde doelen en maakt dit jaar ook afspraken met de gemeenten. Het Klimaatakkoord gemeenten en rijk 2007-2011 bevat wederom dezelfde doelstelling en is een uitwerking van het algemene bestuursakkoord Samen aan de slag (VNG, 2007). Het Klimaatakkoord vormt het beleidshandvat voor de thema's energietransitie en decentralisatie ineen. In de Handreiking borging lokaal klimaatbeleid uit 2010 staan richtlijnen en aanwijzingen voor gemeenten om klimaatbeleid op te zetten en uit te voeren. Het rijk wil op deze manier het klimaatbeleid “borgen” en het in de toekomst zo efficiënt mogelijk laten functioneren (Agentschap NL, 2010).

Opvallend is dat bijvoorbeeld Agentschap NL minder ambitieuze doelstellingen hanteert dan in het werkprogramma Schoon en zuinig uit 2007 worden gesteld. Agentschap NL baseert zich op kabinetsbeleid en de EU-doelstelling voor Nederland specifiek van veertien procent duurzame energie in 2020 (EL&I, 2011). Het huidige kabinet-Rutte II kiest voor zestien procent duurzame energie in 2020 (Rijksoverheid, 2012). Het rijk biedt met zijn energiebeleid van het afgelopen decennium volgens de SER (2012) dan ook vooral “onvoorspelbaarheid”. Desondanks heeft het Klimaatakkoord duidelijke en ambitieuze doelstellingen voor gemeenten gesteld, die zij zelf kunnen aanvullen met meer klimaatdoelstellingen voor bijvoorbeeld de periode tot 2050. Het mandaat ligt voortaan bij de gemeenten.

Om duurzaam energiebeleid te kunnen voeren heeft de rijksoverheid voldoende financiële middelen ter beschikking die daarvoor kunnen worden ingezet. Zo bestaat er voor bedrijven en non-profitorganisaties de Stimuleringsregeling Duurzame Energieproductie (SDE+) 2013 waarmee 3 miljard euro is gemoeid (Agentschap NL, 2013). De gemeenten echter hebben beperktere financiële slagkracht en daarom heeft het rijk de subsidieregelingen BANS en later SLOK opgezet, specifiek voor klimaatprojecten. In SLOK – Stimulering van Lokale Klimaatinitiatieven – is 31,5 miljoen euro beschikbaar voor gemeenten in de periode 2008 tot 2012 (SenterNovem, 2008). Met behulp van de bijbehorende Prestatiekaart kunnen gemeenten

en provincies klimaatactiviteiten ontwikkelen. De Prestatiekaart maakt onderscheid in drie ambitieniveaus en de lagere overheden kunnen gebruik maken van de adviseurs van AgentschapNL. Naast SLOK bestaan er tientallen andere regelingen die in de sommige gevallen kunnen worden ingezet bij klimaatprojecten, zoals het Waddenfonds of het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (VNG, 2008).

Het rijk biedt via Agentschap NL – SenterNovem tot 2010 – dat gaat over duurzaamheid, ook diverse instrumenten die gebruikt kunnen worden om duurzaam energiebeleid uit te voeren door de implementatie van financiering, kennis en innovatie. Zo is er voor gemeenten en provincies het Stappenplan klimaatneutrale gemeentelijke/provinciale organisatie ontwikkeld (BuildDesk, 2008). En is er het programma Duurzame Energie Nederland waarmee bio-energie, zonne-energie, warmtepompen en geothermie, windenergie op land en offshore wind energy worden gestimuleerd. Een belangrijke kanttekening moet echter nog wel worden gemaakt wat betreft de ambities van de rijksoverheid. Deze zijn niet erg consequent. Zo staat er in het Klimaatakkoord uit 2007: “Partijen bevorderen dat: het Rijk en de gemeenten naar het vergroten van het aandeel duurzame energie tot 20% in 2020 streven”. Deze doelstelling komt echter niet overeen met de doelstelling van zestien procent van het kabinet-Rutte II uit 2012. Het rijk dient de gemeenten de voorzet te geven, maar de ambities van het rijk lijken na enkele jaren alweer tanende te zijn.

De gemeenten hebben de beschikking over bestemmingsplannen en de omgevingsvergunning om de ruimtelijke ordening een ook klimaatbeleid te kunnen sturen. Tevens kunnen gemeenten gebruiken maken van instrumenten als de Klimaatmonitor (Rijkswaterstaat, 2013). Daarnaast kunnen gemeenten gebruikmaken van kennis van andere overheden en diverse bedrijven, via bijvoorbeeld regionale samenwerkingsverbanden of energieplatforms. Te denken valt aan de gemeenten die samenwerken in het Klimaatverbond of het dertigtal maatschappelijke organisaties dat samen klimaatvriendelijkheid steunt in HIER. Door de liberalisering op de energiemarkt is veel kennis momenteel niet meer in handen van gemeenten, maar in handen van commerciële bedrijven. De gemeente heeft voortaan zelf de verantwoordelijkheid in het samenbrengen van partijen om voldoende kennis te vergaren. Het voeren van goed energiebeleid lijkt daarmee gecompliceerder te worden dan het in lange tijd is geweest.

3.1. Inleiding bevindingen

Gemeenten in Nederland zijn sinds het Klimaatakkoord 2007-2011 gebonden aan doelstellingen op het gebied van duurzame energie en klimaat. Het Klimaatakkoord verplicht gemeenten in 2015 zelf volledig duurzaam in te kopen en in 2020 twintig procent van de gemeentelijke energiebehoefte duurzaam op te wekken. De aannames die gelden bij tabel 1 zijn dat als data ontbreken deze redelijkerwijs onvindbaar waren via het internet. Gemeenten dienen volgens de Wet openbaarheid van bestuur (Rijksoverheid, 2013b) hun handelen openbaar te maken. Indien bestaand, dienen beleid en doelstelling dus inzichtelijk te zijn, daar toetsing en evaluatie anders onmogelijk worden en de doelstelling daarmee niet langer dwingend en zodoende zonder nut is.

Bij tabel 1 horen de volgende voetnoten:

- ¹ = doelstelling komt voort uit een regionale ambitie
- ² = geen definitieve doelstelling (startnotitie, kadernota, gemeentebegroting, raadsnotulen)
- ³ = gemeente Purmerend heeft geen doelstelling, maar behoort tot de MRA met doelstelling 2040
- ⁴ = Schiedam kent het doel in 2040 80 % minder CO₂-uitstoot tov. 1990
- ⁵ = gemeente Assen noemt geen jaartal, Milieudefensie en div. media wel: 2020
- ⁶ = amendement om 2030 klimaatneutraal in de plannen op te nemen, verworpen
- ⁷ = 75 % in 2015
- ⁸ = opgenomen in klimaatprogramma Omgevingsdienst West-Holland
- ⁹ = noemt slechts de doelstelling 20 % duurzame energieproductie in 2020
- ¹⁰ = wel lid van het Klimaatverbond (26), maar geen deelnemer 10 puntenplan (14)

Tabel 1	100 % duurzame gemeentelijke inkoop in ...	100 % klimaatneutraal in ...	status volgens Klimaatverbond
Gemeenten (46) gesorteerd naar het aantal inwoners			
Delft		2050	AAA
Deventer	2015	2030	¹⁰
Leeuwarden	2015	2020	AAA
Alkmaar	2015	⁹	
Sittard-Geleen	2015	2040	¹⁰
Helmond	2015	2045	AAA
Heerlen	2015	⁹	AAA
Hilversum	2020	2050	
Oss	2015		AAA
Amstelveen	2012	2040 ¹	¹⁰
Súdwest-Fryslân	2017	⁹	
Hengelo			AAA
Purmerend	2015 ²	2040 ^{1,3}	
Roosendaal	2015	⁹	
Schiedam	2015	⁴	¹⁰
Lelystad	2015	2025 ²	
Alphen a/d Rijn	2015 ⁸	⁹	¹⁰
Almelo	2015	⁹	
Leidschendam-Voorburg	2015	2050 ¹	¹⁰
Spijkenisse	2015		
Hoorn	2015	2040	
Gouda	2015	2040	¹⁰
Vlaardingen	2015	2050	
Assen	2015	2020 ⁵	AAA
Velsen	2015		¹⁰
Bergen op Zoom	2015	2025	A
Capelle a/d IJssel	2015	²	¹⁰
Stichtse Vecht			¹⁰
Veenendaal	2015	⁹	AAA
Katwijk	2015	⁹	
Zeist	2015	2050	
Nieuwegein	2015	2040 ²	AAA
Hardenberg	2015	⁹	AAA
Den Helder	2015	2040	¹⁰
Roermond	2015		A
Lansingerland		2025	
Doetinchem	2015	⁹	
Smallerland			
Hoogeveen	2015	2040	¹⁰
Terneuzen	2015		
Barneveld	2015	2030 ²	
Oosterhout	2015	^{6,9}	
Heerhugowaard	2015	2030	AAA
Kampen	2015	⁹	
Pijnacker-Nootdorp	2015	2050 ¹	
Woerden			AA

Wat direct opvalt, is dat niet alle gemeenten doelstellingen geformuleerd hebben voor duurzame inkoop in 2015. Dit zijn zij via het Klimaatakkoord wel verplicht. Een enkele gemeente heeft de doelstelling op een later jaar gesteld – Hilversum, Súdwest-Fryslân – of heeft in 2015 de doelstelling onvolledig verwezenlijkt – Deventer. Slechts een van de 46 gemeenten – Amstelveen – heeft een ambitieuzere doelstelling. Tevens benoemen niet alle gemeenten in hun documentatie de verplichte doelstelling van twintig procent duurzame energie in 2020. Sommige gemeenten daarentegen hebben wel een doelstelling voor volledige klimaatneutraliteit in de verdere toekomst. Van de 46 middelgrote gemeenten in Nederland hebben er vier – Hengelo, Stichtse Vecht, Smallingerland en Woerden – noch een doelstelling voor duurzame gemeentelijke inkoop, noch voor duurzame energieproductie.

Hoewel de gemeenten qua inwoners in een afgebakende categorie vallen, lopen de oppervlakten sterk uiteen. De druk op de ruimte verschilt dus nogal per gemeente. Zo heeft de gemeente Lelystad niet alleen veel ruimte ter beschikking, er heeft zelfs al veel duurzame energieopwekking plaats door middel van windmolens. Gemeenten als Gouda (2012), Delft of Amstelveen liggen in drukke stedelijke gebieden en hebben veel inwoners op een klein oppervlak. In deze dichtbevolkte gemeenten is er minder ruimte voor nieuwe duurzame energiefaciliteiten en is er een relatief hoge uitstoot van CO₂ per vierkante kilometer. Gemeenten met een lagere ruimtelijke druk hebben meer fysieke ruimte om hun klimaatambities te verwezenlijken.

3.2. Enkele voorbeelden

De gemeente Amstelveen is met 84 duizend inwoners een van de grotere gemeenten in deze scriptie. De gemeente ligt in het drukbevolkte en economisch krachtige gebied tussen Amsterdam en Schiphol en bestaat voor ruwweg een derde uit de bebouwing van de kern Amstelveen zelf. De gemeente streeft “allianties na met partijen die willen investeren in energiebesparing en de productie van duurzame energie” (Amstelveen, 2009a, p.1). De gemeente focust op thema’s als woningbouw, verkeer en vervoer, bedrijven en kantoren. In het Energiebeleidsplan 2009-2012 wordt gestreefd naar energieneutraliteit in 2040 in samenwerking met de regio Amstel- en Meerlanden. Het opvolgende Energiebeleidsplan 2013-2016 is reeds door de raad goedgekeurd.

De gemeente Amstelveen beschrijft in het Energiebeleidsplan uitgebreid zijn ambities, thema’s en wettelijke en beleidsmatige kaders. De gemeente plaatst zijn beleid binnen de kaders die

door hogere overheden zijn geschapen. De gemeente werkt samen met vijf andere gemeenten om de 2040-doelstelling te kunnen realiseren. Amstelveen geeft op deze manier een goed voorbeeld hoe beleid duidelijk gestructureerd kan worden en maakt gebruik van de kennis van buurgemeenten en andersom. In het Uitvoeringsplan (Amstelveen, 2009b) wordt het beleid uitgewerkt, aan de hand van de Trias Energetica. Zo geeft de gemeente hierin aan te werken aan ruimte voor duurzame energieproductie aan de hand van de taakstelling dat drie procent van de energie duurzaam is per 2012. De gemeente gebruikt de Trias Energetica als verduurzamingsstrategie naar volledige energieneutraliteit. Door in 2040 zestig procent van het energiegebruik te besparen en de overgebleven veertig procent zelf duurzaam op te wekken, moet de gemeente volledig energieneutraal worden. Andere gemeenten die er beleidsinhoudelijk positief tussenuitsteken zijn Sittard-Geleen, Helmond, Schiedam, Leidschendam-Voorburg, Den Helder.

De gemeente Capelle aan den IJssel is met ruim 4500 inwoners per vierkante kilometer de dichtstbevolkte middelgrote gemeente. Hardenberg en Súdwest-Fryslân hebben beide minder dan 190 inwoners per vierkante kilometer en zijn daarmee de dunstbevolkte gemeenten. De gemeente Capelle richt zich in zijn documentatie op 2030, maar hanteert verschillende scenario's zonder zichzelf een concrete doelstelling op te leggen. De gemeente streeft naar CO₂-neutraliteit, waardoor men een deel van de uitstoot kan compenseren in plaats van reduceren en is de gemeente niet gebonden aan maatregelen op eigen grondgebied. Dat lijkt verstandig bij de ruimtelijke druk van bebouwing en infrastructuur in de agglomeratie Rotterdam. Ook de gemeente Hardenberg heeft nog geen doelstellingen, maar wordt door Agentschap NL toch benoemd tot "een goed voorbeeld van de bepaling van een realistische ambitie" (2010, p. 12). De gemeente heeft weliswaar volop fysieke ruimte om zijn ambities te kunnen realiseren, maar zonder concrete doelstelling kan een vlotte uitvoering van ambities snel veranderen.

Ook de gemeente Súdwest-Fryslân heeft veel ruimte om zijn ambities uit te voeren, maar het klimaatbeleid van deze gemeente is beperkt. Súdwest-Fryslân is een van de acht gemeenten die niet heeft opgenomen dat de gemeentelijke inkoop in 2015 volledig duurzaam is, hoewel dit wel verplicht is afgesproken in het Klimaatakkoord. De gemeente heeft ook geen klimaatneutraliteitsdoelstelling, maar is daar zeker niet uniek in. Al met al heeft Súdwest-Fryslân geen ambitieus klimaatbeleid, maar dat kan te maken hebben met het recentelijk – in 2011 – ontstaan uit vijf kleinere gemeenten. Ook de gemeente Stichtse Vecht is in 2011 ontstaan en kent geen klimaatdoelstellingen, duurzaamheid krijgt in het collegeprogramma tot 2014

weldegelijk prioriteit, maar er zijn nog geen doelstellingen gereed. Daarnaast hebben ook de gemeenten Hengelo en Woerden geen klimaatdoelstellingen.

Opvallend is dat Hengelo desondanks de hoogste triple-A-status krijgt van het Klimaatverbond. Het Klimaatverbond is een netwerk van tientallen lagere overheden en probeert effectief klimaatbeleid uit te voeren en zichtbaar te maken. Daarom is het Klimaatverbond een campagne gestart met het 10 puntenplan. Van de 46 middelgrote gemeenten zijn er 26 lid van het Klimaatverbond, doen er veertien mee aan dit project en daarvan krijgen er elf de triple-A-status. Het tienpuntenplan bestaat uit projecten en acties die al eerder zijn uitgevoerd door andere om gemeenten snel op weg te kunnen helpen met een klimaatbeleidsplan. De gemeente Hengelo krijgt van het Klimaatverbond de hoogste status. Zo heeft de gemeente bijvoorbeeld een eigen website voor burgers om energie te besparen en deelgenomen aan de besparingswedstrijd van de Energy Battle. Hoewel Hengelo geen duurzame energiedoelstellingen heeft, blijkt de gemeente toch volop bezig met het klimaat.

Juist het tegenovergestelde geldt voor de gemeente Bergen op Zoom. Deze gemeente heeft als doelstelling voor energieneutraliteit 2025 in de boeken staan en is daarmee een van de meest ambitieuze middelgrote gemeenten. En hoewel Bergen op Zoom ook meedoet aan het 10 puntenplan, krijgt de gemeente van het Klimaatverbond als een van weinige de laagste status. Dat betekent dat de gemeente een slechts klein deel van de maatregelen uit het 10 puntenplan heeft implementeert, dit hoeft niet te betekenen dat de doelstelling van 2025 niet gehaald wordt. Vanwege het prille klimaatbeleid is het nog niet vast te stellen of de doelstelling van Bergen op Zoom op de huidige handelswijze haalbaar is. Ter vergelijking: de gemeente Sittard-Geleen kiest voor klimaatneutraliteit in 2040 en wil in 2020 niet een vijfde maar een derde van het stroomgebruik duurzaam zien.

3.3. Hoofdzaken bevindingen

Gemeenten hebben maar in beperkte mate regelgeving op het gebied van duurzame energie. De gemeenten nemen vaak in hun plannen op dat er in de toekomst alleen nog energieneutrale woningen zullen worden gebouwd. De gemeenten zijn altijd al verantwoordelijk voor huisvestingsprojecten geweest en hebben zo veel ervaring met het opstellen van kaders waarbinnen woningbouw dient plaats te vinden. Met de productie van energie hebben gemeenten echter nog geen ervaring en hier hebben gemeenten dan ook minder kaders voor. Gemeenten kiezen vaak voor ondersteuning in plaats van aansturing, met financiële middelen

en planologische kennis. Door de slechte economie moeten gemeenten echter bezuinigen en kunnen plannen in de kast blijven liggen. Als een gemeente niet goed weet wat met te doen een nieuwe taak, kan hij deze ook als het ware verder decentraliseren naar het niveau van de burger. De hoop en verwachting is in beide gevallen dat uit de samenleving initiatieven komen voor duurzame energie, zoals daadwerkelijk gebeurd met de opkomst van de energiecoöperaties.

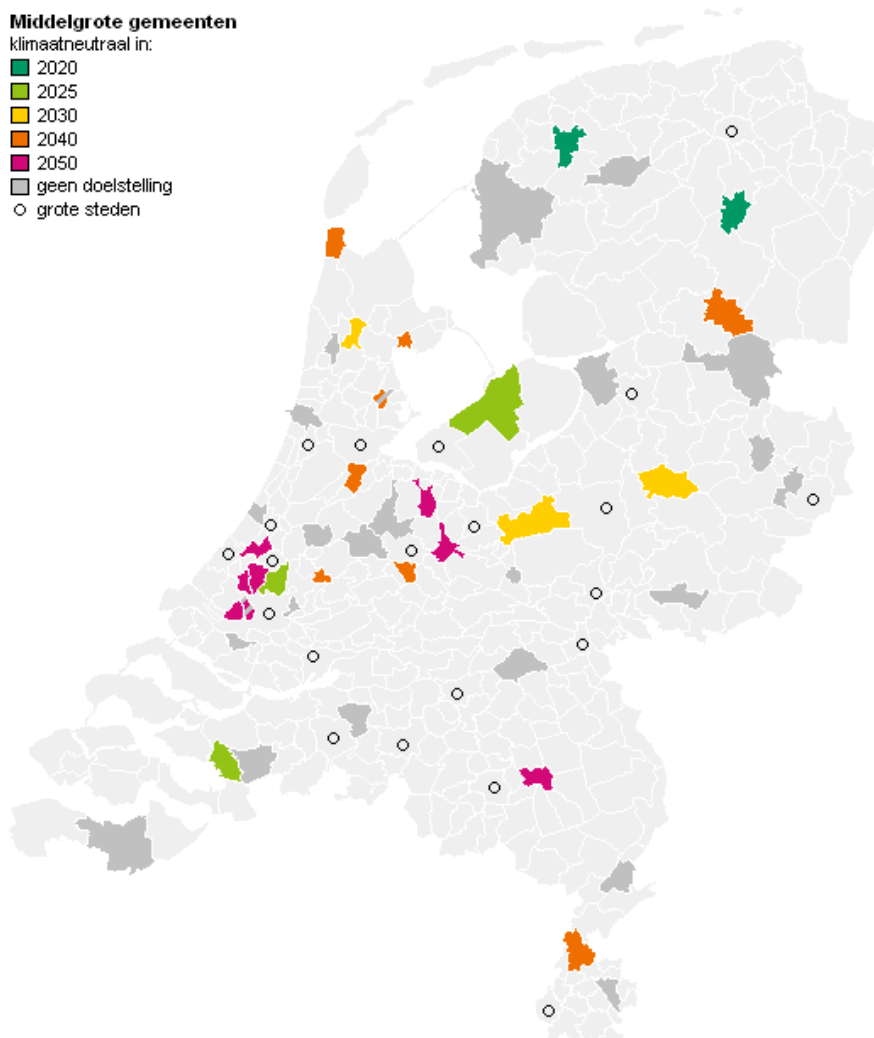
De opkomst van energiecoöperaties past in de faciliterende rol die hoogleraar transitie management Rotmans voor de overheid ziet weggelegd. De opkomst van energiecoöperaties speelt in op de vraag naar duurzame energie en geeft een indicatie van een terugtrekkende overheid. De overheid kan door kaderschepping de uitvoering van het duurzaamheidsbeleid aan de burger over laten. Een voorbeeld hiervan is regelgeving voor energieneutrale nieuwbouw, waar nagenoeg alle gemeenten mee werken. Om initiatieven van burgers te stimuleren dienen gemeenten burgers actiever te gaan betrekken. Steeds meer gemeenten organiseren klimaat evenementen waarbij inwoners, bedrijven en de gemeente ideeën kunnen uitwisselen en om duurzame plannen op de kaart te zetten. En gemeenten kunnen door met beleid de burger bekend maken met duurzaamheid. Door een eindbeeld te formuleren en een routekaart te ontwerpen, creëert een gemeente een algemeen perspectief voor duurzaamheid.

Maar de doelstellingen op het gebied van duurzame energie variëren sterk per gemeente (figuur 3, op de volgende pagina). Gemeenten hebben verschillende ruimtelijke druk en duurzaamheidsambities. Dit resulteert in het nastreven van klimaatneutraliteit in zelfs tien of soms juist veertig jaar. Landelijke gemeenten zijn in de regel sneller klimaatneutraal dan sterk verstedelijkte gemeenten. Veel gemeenten hebben echter (nog) geen doelstellingen voor klimaatneutraliteit en kunnen zij volledig vrijblijvend klimaatbeleid voeren. Het Planbureau voor de leefomgeving (2013) stelt dat het voor goed en betaalbaar klimaatbeleid van wezenlijk belang is om onvoorwaardelijke doelstellingen te hanteren. Met doelstellingen komt klimaatbeleid sneller van de grond dan zonder.

Het beleid van gemeenten volgt in het geval van duurzame energie in de meeste gevallen het Klimaatakkoord. Klimaatneutraal inkopen in 2015, twintig procent duurzame energie in 2020 en andere afspraken uit dit akkoord vormen veelal de doelstellingen van een gemeente. Slechts een deel van de gemeenten gaat verder dan een tussentijdse doelstelling. In het geval van het

Figuur 3

duurzaam inkopen heeft slechts één gemeente een ambitie die groter is dan wat al was afgesproken, een aantal gemeenten heeft een later jaar als doel of heeft zelfs geen doel (figuur 4, op de volgende pagina). Om de energietransitie te laten slagen moet het ambitieniveau hoog zijn en daar is momenteel nog ruimte voor verbetering. Gemeenten kunnen het goede voorbeeld geven door zelf actief te besparen op energie. Gemeenten zijn dus al verplicht duurzaam in te gaan kopen, maar kiezen soms ook voor een volledig elektrisch of op groen gas rijdend wagenpark en maken gebruik van kleinschalige experimentele projecten.

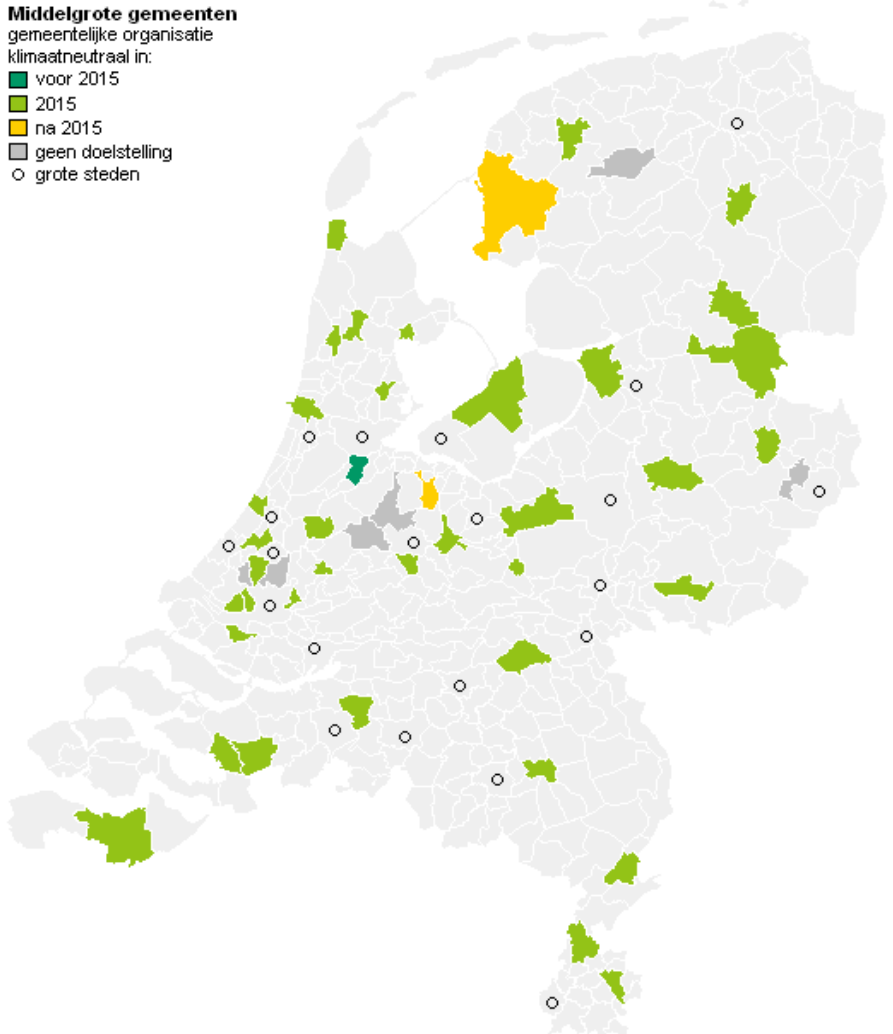
De uitvoering van het klimaatbeleid door gemeenten gebeurt vooral kleinschalige experimenten. Dit lijkt voor een deel te maken te hebben met bezuinigingen in verband met de kwakkelende economie, maar past hoe dan ook binnen de transitiegedachte. Door kleinschalige proefprojecten uit te voeren, kunnen gemeenten en kennis opdoen. Kennis halen gemeenten ook vaak uit regionale samenwerkingsverbanden. Intensieve samenwerking op klimaatgebied vindt een meerdere gevallen plaats met buurgemeenten, te denken valt aan het Stadsgewest Haaglanden en de regionale omgevingsdiensten, zoals West-Holland of Midden- en West-Brabant. Zo combineren gemeenten hun lokale kennis en het leveren van maatwerk met de onderdelen van de bestuurskracht van een hoger orgaan. Bijkomend voordeel is dat op deze

Figuur 4

wijze experimenten kunnen worden verdeeld tussen de samenwerkende gemeenten en er meer verschillende experimenten kunnen worden uitgevoerd. De experimenten die momenteel worden uitgevoerd kennen een grote verscheidenheid onderling, maar tussen de gemeenten onderling is het verschil juist miniem. Veelvoorkomende maatregelen zijn de organisatie van klimaatdagen, voorlichtingsprogramma's voor energiebesparing voor burgers, stimulering van schone vervoersvormen als elektrisch rijden, het OV of de fiets, experimenten met energie-efficiënte openbare verlichting, onderzoek naar locaties voor duurzame energieproductie, in de meeste gevallen kleinschalige wind- of bio-energie en de al eerder genoemde energievoorschriften voor nieuwbouw.

Middelgrote gemeenten
gemeentelijke organisatie
klimaatneutraal in:

- voor 2015
- 2015
- na 2015
- geen doelstelling
- grote steden

De experimenten lijken vooral in te zetten op klimaatbesef bij de burger en de inzet van de aanwezige technische mogelijkheden tot besparing. Dit zijn kleine stappen, maar dat is een wezenlijk onderdeel van de theoretische energietransitie. De gemeente is vooral de aanreiker van een duurzame toekomst, burgers en bedrijven moeten zelf besparen en ontwikkelen.

➤ **Conclusie en vooruitblik**

De rijksoverheid heeft gemeenten het klimaatbeleid goeddeels in handen gegeven. Het rijk biedt gemeenten subsidieregelingen en advisering via Agentschap NL. Gemeenten hebben wisselend klimaatbeleid, maar vinden duurzaamheid zonder uitzondering belangrijk. Ruwweg de helft van de gemeenten heeft een doelstelling voor volledige klimaatneutraliteit. Gemeenten werken vooral met kleinschalige experimenten voor een duurzame toekomst en dienen als stimulator van een klimaatneutrale samenleving.

De helft van de middelgrote gemeenten heeft momenteel een doelstelling voor deze volledige klimaatneutraliteit. Een dergelijke einddoelstelling zorgt voor continuering van het ingezette beleid op lange termijn en biedt mogelijkheden voor toetsing. De afspraken die in het Klimaatakkoord zijn gemaakt, zijn door de meeste gemeenten overgenomen in hun beleid. Bij enkele gemeenten zijn deze afspraken niet terug te vinden, maar het leeuwendeel van de gemeenten is bezig de afgesproken doelen voor 2020 uit te voeren. Afspraken van hogerhand zijn bindend hebben het huidige gemeentelijke duurzame energiebeleid ingezet. Bijna alle (middelgrote) gemeenten houden zich goed aan de afspraken en een deel kijkt verder vooruit naar volledige klimaatneutraliteit. Om de energietransitie te laten slagen, is het van belang dat alle gemeenten een einddoelstelling hanteren en met duidelijk beleid hun burgers informeren en betrekken bij de energietransitie.

De afspraken die gemeenten met het rijk maken, vormen hun beleid en doelstellingen, zoals is gebeurd met het Klimaatakkoord. Slechts een deel van de gemeenten hanteert ambitieuzer beleid dan is afgesproken met het rijk. Om effectief klimaatbeleid te voeren in de nabije en verdere toekomst, dient de rijksoverheid dan ook ambitieuze afspraken te blijven maken met de Nederlandse gemeenten. De rijksoverheid en de gemeenten kunnen elkaar stimuleren door gezamenlijk de burger en zichzelf ambitieuze eisen te stellen. Want er zijn tussen de gemeenten zowel koplopers als achterblijvers op klimaatgebied. Als er in de toekomst goede afspraken gemaakt worden, worden de achterblijvers gedwongen zich in te zetten. Actieve overheidsparticipatie kan ervoor zorgen dat het draagvlak en de betrokkenheid bij de energietransitie toeneemt. Koplopers krijgen dan een grotere waardering voor hun harde werken wat ook andere gemeenten kan stimuleren zich extra in te spannen. Het rijk moet dan wel zelf ook het goede voorbeeld gaan geven en niet voor zichzelf een lagere ambitie opstellen zoals nu gebeurt.

Burgers en bedrijven kunnen door een actieve overheid aangemoedigd worden om samen ook initiatieven te ontwikkelen. Met de opkomst van sociale media, een overheid die door de crises krap bij kas zit en initiatieven als energiecoöperaties kan er een grote rol weggelegd zijn voor burgers en bedrijven. De overheid kan met financiële middelen en expertise initiatieven ondersteunen en zorgen dat de gemaakte – ambitieuze, wellicht – afspraken en doelstellingen met succes worden gerealiseerd. De verhouding tussen input tussen overheid en burger bij de uitvoering kan daarbij variëren van raadpleging door de overheid tot volledige ontwikkeling door burgers zelf. Ondersteuning van duurzame burgerinitiatieven door middel van ambitieuze afspraken, daarop volgend doelgericht gemeentelijk beleid en waar nodig financiële middelen, lijkt de kern van de energietransitie te gaan vormen.

De energietransitie kan gevoed worden door de overheid. Als de diverse overheden met ambitie strakke plannen met elkaar maken, is er sprake van een goed begin. Het is wachten op het Energieakkoord waarin “bindende afspraken over energiebesparing, schone energietechnologieën en klimaatbeleid” (SER, 2013) een plaats krijgen. Het Energieakkoord is een gewichtig beleidsdocument dat richting moet gaan geven aan de energietransitie de komende jaren. Als er goede afspraken worden gemaakt, kunnen er veel nieuwe investeringen door het rijk en het bedrijfsleven worden verwacht. Zo kan de productie van grootschalige duurzame energie toenemen en blijft het klimaat op de agenda. Als het akkoord bestaat uit holle frasen, zullen deze investeringen achterblijven en wordt het klimaatbeleid afhankelijk van kleinschalige gemeentelijke en burgerinitiatieven. Als de rijksoverheid het stimuleren laat afweten, is het voortaan alleen aan de gemeenten. De vraag is of de energietransitie daarmee een kans van slagen heeft.

• Literatuurlijst

Gemeenten en ministeries staan niet automatisch bij de letter G of M, maar bij hun naam: bijvoorbeeld de gemeente Sittard-Geleen, bij de S en het ministerie van EZ bij de E.

- Agentschap NL (2010). *Handreiking borging lokaal klimaatbeleid*. Utrecht: Agentschap NL.
- Agentschap NL (2012). *Infoblad Trias Energetica en energieneutraal bouwen*. Utrecht: Agentschap NL.
- Agentschap NL (2013). *Stimulering Duurzame Energieproductie*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.agentschapnl.nl/programmas-regelingen. Utrecht: Agentschap NL.
- Alkmaar, gemeente (2011). *Alkmaars Energieprogramma: samen op weg naar Duurzaamheid*. Alkmaar: gemeente Alkmaar.
- Almelo, gemeente (2013). *Duurzaamheidsplan 2013 t/m 2016; De Almelo Acht*. Almelo: gemeente Almelo
- Amstelveen, gemeente (2009a). *Energiebeleidsplan Amstelveen 2009-2012*. Amstelveen: gemeente Amstelveen.
- Amstelveen, gemeente (2009b). *Uitvoeringsplan Energiebeleid 2009-2012*. Amstelveen: gemeente Amstelveen.
- Amstelveen, gemeente (2012). *Op weg naar de energieneutrale regio in 2040; Klimaatevent Amstelveen 2012*. Amstelveen: gemeente Amstelveen.
- Assen, gemeente (2009). *Duurzaamheidsvisie 2009-2015*. Assen: gemeente Assen.
- Barneveld, gemeente (2008). *Startnotitie klimaatbeleid Barneveld 2008-2012*. Barneveld: gemeente Barneveld.
- Bergen op Zoom, gemeente (2010). *Kadernota Milieu en Duurzaamheid 2010-2014*. Bergen op Zoom: gemeente Bergen op Zoom.
- Boogers, M. et al. (2008). *Decentralisatie als opgave; Een evaluatie van het decentralisatiebeleid van de Rijksoverheid, 1993-2008*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- BuildDesk (2008). *Stappenplan klimaatneutrale gemeentelijke/provinciale organisatie; Een generieke benadering*. Delft: BuildDesk.
- Capelle aan den IJssel, gemeente (2009). *Milieubeleidsplan 2009-2012*. Capelle aan den IJssel: gemeente Capelle aan den IJssel.
- Delft, gemeente (2013). *Delft in 2050 energieneutraal*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.delft.nl. Delft: gemeente Delft.

- Den Helder, gemeente (2009). *Nota Duurzaam Den Helder 2009-2013*. Den Helder, gemeente Den Helder.
- Deventer, energie in (2013). *Deventer energieneutraal in 2030*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.energieindeventer.nl. Deventer: Energie in Deventer.
- Deventer, gemeente (2013). *Zaken doen met gemeente Deventer*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.deventer.nl. Deventer: gemeente Deventer.
- Doetinchem, gemeente (2009). *Klimaatplan Doetinchem 2009-2012*. Doetinchem: gemeente Doetinchem.
- EL&I, Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, ministerie van (2011): *Energierapport 2011*. Den Haag: EL&I.
- EU, Europese Unie (2013). *Energie; Duurzame, veilige en betaalbare energie voor Europa*. Luxemburg: Publicatiebureau.
- EZ, Economische Zaken, ministerie van (1995): *Derde Energienota*. Den Haag: EZ.
- EZ, Economische Zaken, ministerie van (2004). *Innovatie in het energiebeleid; Energietransitie: stand van zaken en het vervolg*. Den Haag: EZ.
- Gouda, gemeente (2012). *Actieprogramma Energie 2012 - 2014*. Gouda: gemeente Gouda.
- Haastrecht, Ruud van (1999). Club van Rome zet milieu hoog op mondiale agenda. *Trouw*, 31-12-1999.
- Hardenberg, gemeente (2013). *Inkoop- en aanbestedingsbeleid Gemeente Hardenberg 2013*. Hardenberg, gemeente Hardenberg.
- Heerhugowaard, gemeente (2008). *Beleidsplan Duurzame Ontwikkeling 2008-2012*. Heerhugowaard: gemeente Heerhugowaard.
- Heerlen, gemeente (2010). *Klimaatbeleidsplan Heerlen 2010-2020*. Heerlen: gemeente Heerlen.
- Helmond, gemeente (2012). *Milieuvisie Helmond 2025*. Helmond: gemeente Helmond.
- Hiemstra & De Vries (2012). *'De kracht van middelgroot'; Groenboek voor de discussie over het openbaar bestuur van toekomst*. Utrecht: Hiemstra & De Vries.
- Hilversum, gemeente (2012). *Duurzaam Hilversum*. Delft: BuildDesk.
- Hoogeveen, gemeente (2010). *Voorstel voor burgemeester en wethouders; Tender elektrische voertuigen/ elektrische oplaadpunten*. Hoogeveen: gemeente Hoogeveen.
- Hoogeveen, gemeente (2013). *Beleidsregels inkoop en aanbesteding gemeente Hoogeveen*. Hoogeveen: gemeente Hoogeveen.

- Hoorn, gemeente (2013). *Programma Puur Hoorn 2013-2014*. Hoorn: gemeente Hoorn.
- I&M, Infrastructuur en Milieu, ministerie van (2011). *Werk maken van klimaat; Klimaatagenda 2011-2014*. Den Haag: I&M.
- Kampen, gemeente (2011). *Inkoop- en aanbestedingsbeleid gemeente Kampen 2011*. Kampen: gemeente Kampen.
- Katwijk, gemeente (2012). *Zonne-energie in Katwijkerbroek*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.katwijk.nl. Katwijk, gemeente Katwijk.
- Katwijk, gemeente (2013). *Inkoop- en aanbestedingsbeleid 2013 gemeente Katwijk*. Katwijk, gemeente Katwijk.
- Klimaatverbond (2013). *10 puntenplan*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.klimaatverbond.nl/projecten/10-puntenplan. Zaandam: Klimaatverbond.
- Lansingerland, gemeente (2011). *Ontwerp Milieubeleidsplan 2011-2014*. Bergschenhoek: gemeente Lansingerland.
- Leeuwarden, gemeente (2011). *Aanpak slim met energie en water*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.leeuwarden.nl.
- Leidschendam-Voorburg, gemeente (2009). *Klimaatplan 2009-2020; Uitwerking klimaatakkoord voor Leidschendam-Voorburg*. Voorburg: gemeente Leidschendam-Voorburg.
- Lelystad, gemeente (2010). *Kademota klimaatbeleid 2010-2013*. Lelystad: gemeente Lelystad.
- Lelystad, gemeente (2013). *Koop duurzaam in*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.lelystad.nl/ondernemersbeleid. Lelystad: gemeente Lelystad.
- Milieudefensie (onbekend). *Nu aan de slag: Naar een klimaatneutrale gemeente*. Delft: BuildDesk.
- MRA, Metropoolregio Amsterdam (onbekend). *MRA-project: biomassa / groengas MRA energieneutraal 2040*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.
- Nieuwegein, gemeente (2009). *Bijlagenboek, behorend bij het Klimaatprogramma 2009-2013*. Nieuwegein, gemeente Nieuwegein.
- Nieuwegein, gemeente (2013). *Klimaat en energie*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.nieuwegein.nl. Nieuwegein, gemeente Nieuwegein.
- Noort, Jan van (1993). *Licht op het GEB; Geschiedenis van het Gemeente-Energiebedrijf Rotterdam*. Rotterdam: GEB.

- Omgevingsdienst West-Holland (2012). *Energie voor de toekomst; samenwerking loont*. Leiden: Omgevingsdienst West-Holland.
- Oosterhout, gemeente (2010a). *Milieubeleidsplan 2010-2016*. Oosterhout: gemeente Oosterhout.
- Oosterhout, gemeente (2010b). *Nota voor de raad; Nummer raadsnota: 0100008; Ontwerp milieubeleidsplan 2010-2016 en Miliofwerkprogramma 2010*. Oosterhout: gemeente Oosterhout.
- Oss, gemeente (2009). *Klimaatprogramma 2009-2012*. Oss: gemeente Oss.
- PBL, Planbureau voor de Leefomgeving (2013). *Opties voor Europees klimaat- en energiebeleid na 2020: samenvatting*. Den Haag: PBL.
- Pijnacker-Nootdorp, gemeente (2010). *Nootdorp-Noord; Bestemmingsplan d.d. 23 september 2010*. Pijnacker: gemeente Pijnacker-Nootdorp.
- Purmerend, gemeente (2011). *Nieuws B en W 2011-01-25*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.purmerend.nl. Purmerend: gemeente Purmerend.
- Rijksoverheid (2012). *Regeerakkoord; III. Duurzaam groeien en vernieuwen*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.rijksoverheid.nl/regering/regeerakkoord.
- Rijksoverheid (2013a). *Taken van een gemeente*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten.
- Rijksoverheid (2013b). *Wat is de Wet openbaarheid van bestuur?*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kwaliteit-en-integriteit-overheidsinstanties/vraag-en-antwoord.
- Rijkswaterstaat (2013). *Klimaatmonitor*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: klimaatmonitor.databank.nl.
- Roermond, gemeente (2013). *Raadsvoorstelno. 2013/006/1; 8 januari 2013; Vaststellen nieuw Inkoop- en Aanbestedingsbeleid*. Roermond: gemeente Roermond.
- Roo, G. de en Voogd, H. (2007). *Methodologie van Planning: over processen ter beïnvloeding van de fysieke leefomgeving*. Bussum, Coutinho.
- Roosendaal, gemeente (2009). *Raadsmededeling; 16 september 2009*. Roosendaal: gemeente Roosendaal.
- Roosendaal, gemeente (2012). *Raadsmededeling; 25-04-2012*. Roosendaal: gemeente Roosendaal.
- Rotmans, Jan (2009). *Transformative Change towards sustainability*. Rotterdam: KSI Network, Erasmusuniversiteit Rotterdam.

- Rotmans, Jan (2011). *Staat van de energietransitie in Nederland*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: janrotmans.blogspot.nl/.
- Schiedam, gemeente (2009). *Milieubeleidsplan 2009-2012*. Schiedam: gemeente Schiedam.
- SenterNovem (2008). *Prestatiekaart Stimulering van Lokale Klimaatinitiatieven*. Utrecht: SenterNovem.
- SER, Sociaal-Economische Raad (2012). *Tijd voor een nationaal energieakkoord*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.ser.nl. Den Haag, SER.
- SER, Sociaal-Economische Raad (2013). *Energieakkoord moet leiden tot bindende afspraken*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.ser.nl. Den Haag, SER.
- Sittard-Geleen, gemeente (2008). *Duurzaamheidsplan 2008-2016; Sittard-Geleen duurzaam en energiek*. Sittard: gemeente Sittard-Geleen.
- Spijkenisse, gemeente (2010). *Inkoop- en aanbestedingsbeleid 2010*. Spijkenisse: gemeente Spijkenisse.
- Stadsgewest Haaglanden (2011). *Concept-Routekaart Haaglanden Klimaatneutraal*. Den Haag: Stadsgewest Haaglanden.
- Stichtse Vecht, gemeente (2011). *Collegeprogramma 2011-2014*. Maarssen: gemeente Stichtse Vecht.
- Súdwest-Fryslân, gemeente (2013). *Inkoop- en aanbestedingsbeleid gemeente Súdwest-Fryslân 2013*. Sneek: gemeente Súdwest-Fryslân.
- Terneuzen, gemeente (2010). *Convenant duurzaam inkopen (2010)*. Terneuzen: gemeente Terneuzen.
- Veenendaal, gemeente (2010). *Beleidsplan Openbare Verlichting Gemeente Veenendaal*. Veenendaal: gemeente Veenendaal.
- Velsen, gemeente (2010). *Velsen, Stad van de Zon, Zee en Wind; Klimaatprogramma gemeente Velsen 2010-2020*. IJmuiden: gemeente Velsen.
- Verbong, G. et al. (2001). *Een kwestie van lange adem; De geschiedenis van duurzame energie in Nederland*. Boxtel: Aeneas.
- Vlaardingen, gemeente (2012). *Programma Duurzaamheid Vlaardingen 2012-2015*. Vlaardingen: gemeente Vlaardingen.
- VNG: Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2007a). *De eerste overheid*. Den Haag: VNG.

- VNG: Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2007b). *Klimaatakkoord Gemeenten en Rijk 2007 – 2011; Samen werken aan een klimaatbestendig en duurzaam Nederland*. Den Haag: VNG.
- VNG: Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2007c). *Samen aan de slag; Bestuursakkoord rijk en gemeenten*. Den Haag: VNG.
- VNG, Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2008). *Financiële regelingen voor lokaal klimaatbeleid*. Den Haag: VNG.
- VROM, ministerie van (2001). *Een wereld en een wil; werken aan duurzaamheid; Nationaal Milieubeleidsplan 4*. Den Haag: VROM.
- VROM, ministerie van (2007). *Nieuwe energie voor het klimaat; Werkprogramma schoon en zuinig*. Den Haag; VROM.
- Wikipedia (2013). *Tijdslijn van de fusies, overnames en splitsingen van de energiebedrijven in Nederland, 1987-2008*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: upload.wikimedia.org.
- Wired (2013): *Jan. 28, 1807: Flickering Gaslight Illuminates Pall Mall*. Geraadpleegd op 16-06-2013 via: www.wired.com.
- Zeist, gemeente (2008). *Milieubeleidsplan 2008-2011 Gemeente Zeist*. Zeist, gemeente Zeist.